

СТЕФАН ПРВОВЕНЧАНИ И ЊЕГОВО ДОБА

STEFAN THE FIRST-CROWNED
AND HIS TIME

СТЕФАН ПРВОВЕНЧАНИ И ЊЕГОВО ДОБА

STEFAN THE FIRST-CROWNED AND HIS TIME

Историјски институт

Institute of History
Collection of Works, vol. 42

**STEFAN THE FIRST-CROWNED
AND HIS TIME**

Editor in chief
Aleksandar Rastović

Editor
Ivana Komatina

Belgrade
2020

Историјски институт Београд
Зборник радова књ. 42

СТЕФАН ПРВОВЕНЧАНИ И ЊЕГОВО ДОБА

Одговорни уредник
Александар Растовић

Уредник издања
Ивана Коматина

Београд
2020.

*Објављивање овог зборника финансијски је помогло
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Владе Републике Србије*

*This book has been published with the financial support of
The Ministry of Education, Science and Technological Development, Republic of Serbia*

САДРЖАЈ CONTENTS

ПРЕДГОВОР FOREWORD

I СРБИЈА СТЕФАНА ПРВОВЕНЧАНОГ: ДРЖАВА, ВЛАДАРСКА ПОРОДИЦА, ЦРКВА SERBIA OF STEFAN THE FIRST-CROWNED: STATE, RULING FAMILY, CHURCH

- 17 **Предраг КОМАТИНА**
ЖИТИЈЕ СВ. СИМЕОНА ОД СТЕФАНА НЕМАЊИЋА
КАО ИЗВОР ЗА ХРОНОЛОГИЈУ ПРОМЕНА НА
ВЕЛИКОЖУПАНСКОМ ПРЕСТОЛУ
Predrag KOMATINA
STEFAN NEMANJIĆ'S LIFE OF ST. SYMEON AS A SOURCE FOR
THE CHRONOLOGY OF CHANGES ON THE GRAND ŽUPAN'S
THRONE
- 37 **Ивана КОМАТИНА**
И ОБНОВИ СВОЈУ ДЕДОВИНУ И БОЉЕ ЈЕ УТВРДИ
– СТЕФАН НЕМАЊА И СТЕФАН ПРВОВЕНЧАНИ И
УОБЛИЧАВАЊЕ СРПСКЕ ДРЖАВНОСТИ
Ivana KOMATINA
AND THUS HE RESTORED AND CONSOLIDATED HIS
FATHERLAND – STEPHEN NEMANJA AND STEPHEN THE
FIRST-CROWNED AND SHAPING OF SERBIAN STATEHOOD
- 63 **Небојша ПОРЧИЋ**
ВУКАН НЕМАЊИЋ – КРУНИСАНИ И МИРОПОМАЗАНИ
КРАЉ?
Nebojša PORČIĆ
VUKAN NEMANJIĆ – A CROWNED AND ANOINTED KING?

- 83 **Мирјана ЖИВОЈИНОВИЋ**
ВЕЛИКИ ЖУПАН СТЕФАН НЕМАЊИЋ – МЕТОХ У ХВОСНУ
Mirjana ŽIVOJINOVIĆ
GRAND ŽUPAN STEFAN NEMANJIĆ – THE METOCHION IN HVOSNO
- Ђорђе БУБАЛО**
99 **ЈОШ ЈЕДНОМ О ГОДИНИ СМРТИ КРАЉА СТЕФАНА**
ПРВОВЕНЧАНОГ
Đorđe BUBALO
ON THE YEAR OF DEATH OF STEFAN THE FIRST-CROWNED:
A RECONSIDERATION
- Милош ИВАНОВИЋ**
119 **ВЛАСТЕЛА У ВРЕМЕ ВЛАДАВИНЕ СТЕФАНА**
ПРВОВЕНЧАНОГ
Miloš IVANOVIĆ
THE NOBILITY DURING THE RULE OF STEFAN
THE FIRST-CROWNED
- Срђан ПИРИВАТРИЋ**
139 **БРАК СТЕФАНА НЕМАЊИЋА И ЕВДОКИЈЕ АНЂЕЛИНЕ**
КОМНИНЕ. ХРОНОЛОГИЈА И ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ
УГОВАРАЊА И РАСКИДАЊА ЈЕДНОГ ДИНАСТИЧКОГ
САВЕЗА
Srđan PIRIVATRIĆ
THE MARRIAGE OF STEFAN NEMANJIĆ AND EUDOKIA
ANGELINA KOMNENE. THE CHRONOLOGY AND HISTORICAL
CONTEXT OF THE NEGOTIATION AND REPUDIATION OF A
DYNASTIC ALLIANCE
- Бојан МИЉКОВИЋ**
159 **НЕПОЗНАТА КЋИ СТЕФАНА ПРВОВЕНЧАНОГ**
Bojan MILJKOVIĆ
AN UNKNOWN DAUGHTER OF STEFAN THE FIRST-CROWNED
- Радивој РАДИЋ**
185 **ЈЕДАН ЗАНЕМАРЕНИ ПОМЕН СРБИЈЕ И НИША ИЗ XIII**
ВЕКА
Radivoj RADIĆ

AN OVERLOOKED MENTION OF SERBIA AND NIŠ FROM THE
13TH CENTURY

**II МЕЂУНАРОДНИ ОДНОСИ У ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ
XIII ВЕКА**

INTERNATIONAL RELATIONS IN SOUTHEASTERN EUROPE
IN THE 13TH CENTURY

- 195 Tamás KÖRMENDI**
**THE STRUGGLE BETWEEN KING EMERIC OF HUNGARY
AND DUKE ANDREW IN DALMATIA (1197–1203)**
Тамаш КЕРМЕНДИ
СУКОБ ИЗМЕЂУ КРАЉА ЕМЕРИКА И ПРИНЦА АНДРИЈЕ У
ДАЛМАЦИЈИ (1197–1203)
- 213 Attila BÁRÁNY**
**THE RELATIONS OF KING EMERIC AND ANDREW II OF
HUNGARY WITH THE BALKAN STATES**
Атила БАРАЊИ
ОДНОСИ УГАРСКИХ КРАЉЕВА ЕМЕРИКА И АНДРИЈЕ II
СА БАЛКАНСКИМ ДРЖАВАМА
- 251 Ivelin IVANOV**
**BULGARIAN HISTORIOGRAPHY ON THE MILITARY
CAMPAIGNS AGAINST SERBIA IN 1214–1215: A
RECONSIDERATION**
Ивелин ИВАНОВ
БУГАРСКА ИСТОРИОГРАФИЈА О ВОЈНИМ ПОХОДИМА НА
СРБИЈУ 1214–1215. ГОДИНЕ: ЈЕДНО ПРЕИСПИТИВАЊЕ
- 263 Alexandar NIKOLOV**
**AGE OF CORONATIONS: BULGARIA AND SERBIA IN THE
PAPAL POLICY FROM THE LATE 12TH TO THE EARLY 13TH
CENTURY**
Александар НИКОЛОВ
ДОБА КРУНИСАЊА: БУГАРСКА И СРБИЈА У ПАПСКОЈ
ПОЛИТИЦИ С КРАЈА 12. И ПОЧЕТКА 13. ВЕКА

- 273 **Ivan MAJNARIĆ**
CONSTITUTI SUNT SUPER GENTES ET REGNA: PAPINSTVO I NEMANJÍCI NA POČETKU 13. STOLJEĆA
Ivan MAJNARIĆ
CONSTITUTI SUNT SUPER GENTES ET REGNA: THE PAPACY AND THE NEMANJÍCS AT THE BEGINNING OF THE 13TH CENTURY

- 291 **Gábor BARABÁS**
A KING IN SLAVONIA. PRINCE COLOMAN IN THE REALM OF ST. STEPHEN IN THE 1230s
Габор БАРАБАШ
КРАЉ У СЛАВОНИЈИ. ПРИНЦ КОЛОМАН У КРАЉЕВСТВУ СВЕТОГ СТЕФАНА ТОКОМ ТРИДЕСЕТИХ ГОДИНА 13. ВЕКА

- Márta FONT**
309 **ROSTISLAV, DOMINUS DE MACHO**
Марта ФОХТ
РОСТИСЛАВ, DOMINUS DE MACHO

III ИДЕЈНА СТРУЈАЊА, ДРУШТВО, ПРИВРЕДА, КУЛТУРА
IDEOLOGICAL CURRENTS, SOCIETY, ECONOMY, CULTURE

- 329 **Архимандрит Тихон РАКИЋЕВИЋ**
АСКЕТСКО ПОУЧЕНИЈЕ И СРПСКЕ ВЛАДАРСКЕ ИДЕЈЕ У ТРОДЕЛНОМ ПРВОМ СЛОВУ КТИТОРСКОГ ЖИТИЈА СТУДЕНИЧКОГ ТИПИКА
Tihon RAKIĆEVIĆ
ASCETIC ENLIGHTENMENT AND SERBIAN RULERS' IDEAS IN THE TRIPARTITE FIRST CHAPTER OF THE KТETOR'S LIFE IN THE STUDENICA TYPIKON

- 343 **Марија ВАСИЉЕВИЋ**
КРАЉ У СЕНЦИ АРХИЕПИСКОПА: СТВАРАЊЕ ДРЖАВЕ У СРПСКОЈ СРЕДЊОВЕКОВНОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ
Marija VASILJEVIĆ
THE KING IN THE SHADOW OF THE ARCHBISHOP: CREATION OF THE STATE IN SERBIAN MEDIEVAL HISTORIOGRAPHY

- 363 **Јелена ГЛУШАЦ**
УТИЦАЈ ЗАКОНОПРАВИЛА НА СТВАРАЊЕ СИМФОНИЧНОГ
ОДНОСА ИЗМЕЂУ СРПСКЕ ДРЖАВЕ И ЦРКВЕ У СРЕДЊЕМ
ВЕКУ
Jelena GLUŠAĆ
THE IMPACT OF ZAKONOPRAVILO ON THE CREATION OF
A SYMPHONIC RELATIONSHIP BETWEEN THE STATE AND THE
CHURCH IN THE MIDDLE AGES
- 379 **Срђан ШАРКИЋ**
КРИВИЧНОПРАВНЕ ОДРЕДБЕ У ЗАКОНОДАВСТВУ
СТЕФАНА ПРВОВЕНЧАНОГ
Srđan ŠARKIĆ
PENAL LAW PROVISIONS IN LEGISLATION OF STEFAN THE
FIRST-CROWNED
- 389 **Вујадин ИВАНИШЕВИЋ**
НОВАЦ У СРБИЈИ У ВРЕМЕ ПРВИХ НЕМАЊИЋА
Vujađin IVANIŠEVIĆ
MONEY IN SERBIA AT THE TIME OF THE FIRST NEMANJIĆS
- 411 **Владета ПЕТРОВИЋ**
ГРАДСКА НАСЕЉА У ДОБА ПРВИХ НЕМАЊИЋА
Vladeta PETROVIĆ
URBAN SETTLEMENTS AT THE TIME OF THE FIRST NEMANJIĆS
- 429 **Љиљана ЈУХАС-ГЕОРГИЈЕВСКА**
СТЕФАН ПРВОВЕНЧАНИ У ВИЂЕЊУ СРПСКИХ ПИСАЦА
XIII ВЕКА
Ljiljana JUHAS-GEORGIEVSKA
STEFAN THE FIRST-CROWNED AS VIEWED BY 13TH-CENTURY
SERBIAN WRITERS
- 447 **Виктор САВИЋ**
ИЗ ЛЕКСИКЕ СТЕФАНА ПРВОВЕНЧАНОГ
Viktor SAVIĆ
SOME OBSERVATIONS ON THE LEXICON OF STEFAN
THE FIRST-CROWNED

Ђорђе БУБАЛО
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
Београд
Србија

ЈОШ ЈЕДНОМ О ГОДИНИ СМРТИ КРАЉА СТЕФАНА ПРВОВЕНЧАНОГ

Апстракт: У раду се реинтерпретирају малобројни извори на основу којих се настоји утврдити приближна година смрти краља Стефана Првовенчаног. Општеприхваћено датирање почива на комбинацији хронолошких података повеће коју је краљ Радослав издао Дубровнику непосредно након свргавања с престола (1233/1234) и Житија краља Уроша у Даниловом зборнику, где стоји да је Радослав владао шест година, што даје 1227. или 1228. годину. Хронологија Даниловог зборника није поуздана, јер у истом житију стоји да је Владислав владао седам година, што не одговара граничним годинама његове владавине (6742–6751, тј. 1233/1234–1242/1243). У раду је реинтерпретирана и хронологија првог Савиног ходочашћа у Свету земљу (1229), која не само да се одређивала у односу на 1227/1278. већ, у повратном смеру, служи као потврда предложеној години Стефанове смрти. Рехабилитовани су подаци српских летописа, према којима је Стефан умро 6732 (1223/1224), а Радослав владао 11 година, као и датирање уговора о куповини винограда у Кареји, који је архиепископ Сава склопио на повратку из Палестине са светогорским протатом, према индикту, у 1228. годину. Као датум Стефанове смрти предлаже се 24. септембар 1223. а као година Савиног првог ходочашћа 1228. година.

Кључне речи: краљ Стефан Првовенчани, архиепископ Сава Немањић, краљ Радослав, Дубровник, Јерусалим, ходочашће, Данилов зборник, летописи, Доментијан.

Године 1879, у 3. свесци *Годишњице Николе Чупића*, Иларион Руварац и Љубомир Ковачевић су, независно један од другог, објавили расправе којима су доказивали да је цар Урош надживео краља Вукашина.¹ У тој истој свесци, штавише у истом раду, Ковачевић се позабавио и питањем године смрти краља Стефана Првовенчаног.² Прилозима о смрти цара Уроша покренута је велика полемика између критичких историчара и романтичара, док је прилог о смрти Стефана Првовенчаног довео до расправе између два критичка историчара – Љубомира Ковачевића и Ивана Павловића. Прва полемика је размерама, друштвеним утицајем и дугорочним последицама засенила ону другу, краткотрајну и мање запажену, али је посредно утицала на њену рецепцију. Својим историјским студијама и издањима извора, а посебно победом у сукобу с романтичарима, Ковачевић је стекао ауторитет савесног и поузданог научника.³ Такав да су његови резултати од стране потоњих генерација историчара често некритички прихватани, чак и они добијени аргументацијом у којој је било више домишљања него чврстих доказа. Да поменем, рецимо, датирање Стефановог брака с Аном Дандоло у 1207. и њене смрти у 1217. годину.⁴ Рекао бих да и у томе што је у данашњој научној историографској заједници прихваћено као неспорно Ковачевићево датирање Стефанове смрти у 1227. годину, као и аргументација на којој оно почива,⁵ има зацело удела и чињеница да је

¹ И. Руварац, *Хронолошка питања о времену Битке на Марици, смрти краља Вукашина и смрти цара Уроша*, ГНЧ 3 (1879) 214–226; Љ. Ковачевић, *Неколико хронолошких исправака у српској историји*, XI, *Краљ Вукашин није убица цара Уроша*, ГНЧ 3 (1879) 404–416.

² Љ. Ковачевић, *Неколико хронолошких исправака у српској историји*, II, *Кад је умр'о Стеван Првовенчани*, ГНЧ 3 (1879) 362–366.

³ Уп. саопштења са скупа посвећеног Љубомиру Ковачевићу, објављена у Гласу САНУ 414. Одељење историјских наука 15 (2010).

⁴ Љ. Ковачевић, *Жене и деца Стефана Првовенчаног. Прилог критици извора за српску историју XIII. века*, Глас СКА 60 (1901) 26–31. На Ковачевића се, рецимо, позива Б. Ферјанчић у *Историји српског народа*, I, Београд 1981, 299, с претпоставком да је брак склопљен око 1207/1208. и да је Ана Дандоло умрла пре Стефановог краљевског крунисања. Данас је непоречиво утврђено да је брак Стефана и Ане Дандоло склопљен 1217. и да је она за више деценија надживела свога мужа (И. Коматина, *Ана Дандоло – прва српска краљица?*, ЗМСИ 89 (2014) 7–22).

⁵ Последњи је о томе расправљао, с ослонцем на Ковачевићеву аргументацију, Миодраг Марковић, *Прво путовање Светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, Београд 2009, 13–15, с прегледом најважнијих радова у прилог тој хронологији у нап. 24.

такав предлог потекао управо од – Ковачевића. Упркос томе што га се и он сам касније одрекао и прихватио аргументацију свога опонента.⁶

Па зашто је, дакле, посматрано из данашње перспективе, Иван Павловић у полемици с Љубомиром Ковачевићем ипак извукао дебљи крај? Ковачевићево полазиште у истраживању било је уверење да се предност мора дати изворима који су временски ближи Стефановом времену. Због тога није био склон да поклони поверење податку српских летописа да је Стефан умро 6732. године, тј. 24. септембра 1223,⁷ јер је реч о сразмерно позним изворима, непоузданим за 13. век. Основица Ковачевићеве аргументације (заправо он ју је у научном свету учврстио иако је није први обелоданио) добија се комбинацијом хронолошких података повеље коју је 4. фебруара 1234. године краљ Радослав издао Дубровнику,⁸ нашавши тамо прибежиште након што га је брат Владислав свргнуо с престола, и Житија краља Уроша у Даниловом зборнику, где стоји да је Радослав владао шест година.⁹ Како је, према Ковачевићевом рачуну, Радослав морао изгубити престо најкасније крајем 1233. године, онда почетак његове шестогодишње владавине пада 1227, тачније одмах после 24. септембра те године, дана када је Стефан предао душу Господу, тј. када се слави његова успомена. Као потврду овој хронологији, Ковачевић узима и Доментијанов исказ да су Стефан и Сава, после мисије овог потоњег код угарског краља Андрије II, која се збила 1220, „за многаја лета” пребивали безбрижно у миру, тј. те многе године свакако

⁶ Љ. Ковачевић, *нав. дело*, 31 нап. 2.

⁷ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927, № 392 (Габровски, Београдски први и други), 406, 407 (Врхобрезнички), 434, 435 (Софијски други, Реметски, Васићев, Руварчев други, Подгорички), 453, 454 (Дорпатски, Рачански и Руварчев први), 471, 472 (Вукомановићев, Сенички, Магарашевићев, Хиландарски), 509, 510 (Јанков и Дечански), 527 (Сеченички), 1072 (Бранковићев).

⁸ Иако повеља има несагласне хронолошке елементе (о томе видети даље), Ковачевић је прихватио годину наведену у издању Франца Миклошића, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Vindobonae* 1858, 19–20, мада је издавач, ипак, сместио годину у заграде јер датирање није сигурно. У издањима која су претходила Миклошичевом – Павла Јосифа Шафарика, *Památký dřevního písemnictví Jihošlovaniiv/ Okázky občanského písemnictví*, V Praze 1851, 10–11 и Павла Карано-Твртковића, *Српски споменици...*, Београд 1840, 2–4 – која су сигурно била позната Ковачевићу, издавачи без резерви датирају повељу у 4. фебруар 1234.

⁹ *Животи краљева и архиепископа српских*, написао архиепископ Данило и други, на свијет издао Ђ. Даничић, Загреб 1866, 5.

одговарају раздобљу од 1220. до 1227.¹⁰ Најзад, као последњи аргумент узима се приповедање Мавра Орбина, по коме је Немања умро 1200, а Стефан владао 28 година, што поново даје 1227. као годину његове смрти.¹¹

Иван Павловић се двапут огласио поводом овог питања. Први пут у *Гласнику Српског ученог друштва* 48, 1880. године,¹² иако је тај рад предао за штампу још 1878. не знајући за Ковачевићев труд, а други пут у 5. свесци *Отаџбине* за 1880. годину, и то, како каже, „пратећи противудоказе г. Ковачевића”.¹³ У најкраћем, Павловић држи да је исправна година Стефанове смрти 6732. од стварања света, како стоји у већини преписа српског летописа,¹⁴ која у комбинацији са даном смрти даје 1223. годину. Узимајући од Орбина само године Стефанове владавине, с обзиром на то да тај податак и онај о години Немањине смрти у Орбиновом приповедању нису повезани, и додајући их години одржавања Сабора у Расу, за који држи да се збио 1196. г., Павловић добија још једну потврду летописачких вести. Што се Радослављеве повеље тиче, у којој 4. индикт одговара 6739. години (1230/1231), а не уписаној 6742, Павловић поклања поверење индикту, те кад се од 6739. године, на чијем почетку је Радослав прогнан, одузме оних шест из Даниловог зборника, колико треба да је Радослав владао, добија се 6733. година – довољно близу летописачкој години да би и том аргументу поклатио поверење. И Павловић позива у помоћ Доментијана, односно његов податак да је после насилне смене на престолу, која према Павловићу треба да се збила крајем 1230, Сава провео с Владиславом „лета многа”,¹⁵ што се може уклопити с датирањем Савиног другог ходочашћа у Свету земљу у пролеће 1234.

Репертоар извора који стоји на располагању за покушај утврђивања године Стефанове смрти није се готово уопште променио од времена

¹⁰ *Живот светог Симеуна и светог Саве*, написао Доментијан, на свијет издао Ђ. Даничић, Београд 1865, 257.

¹¹ М. Orbin, *Il Regno de gli Slavi*, Pesaro 1601, 249, 250.

¹² И. Павловић, *Неколико хронолошких питања из српске историје*, Гласник СУД 48 (1880) 221–231.

¹³ И. Павловић, *Смрт Стефана Првовенчаног и сина му Владислава у хронолошком погледу*, Отаџбина 5 (1880) 573–581.

¹⁴ Издања преписа летописа која је користио набројао је у првој расправи, у нап. 1 и 2. То су издања разбацана по Гласнику ДСС и СУД, Архиву за повјестницу југославенску, свод летописа у Шафариковим *Паматкама* итд.

¹⁵ *Живот светог Симеуна и светог Саве*, написао Доментијан, на свијет издао Ђ. Даничић, Београд 1865, 295.

Павловићеве полемике с Ковачевићем, али су узнапредовала наша знања о тим изворима, њиховој аутентичности, поузданости и времену настанка. Другим речима, колико год један или други предлог датирања Стефанове смрти изгледао логичан и доследно поткрепљен аргументима, морамо преиспитати уверење да су извори уклопљени у понуђене хронолошке слагалице довољно стабилни да би издржали такав терет. Од оних које је користио Ковачевић несумњив је дан Стефанове смрти – 24. септембар – када се слави успомена на њега и који је забележен у Данилчеву типнику, поменицима и Пајсијеву Житију и Служби Св. Симону.¹⁶ Недвосмислено је утврђено и да је датум издавања повеље краља Радослава Дубровнику 4. фебруар 1234,¹⁷ али будући да се хронолошки елементи те повеље не подударају, да у старијој историографији, укључујући и полемику Ковачевића и Павловића, није било сагласности око њеног датирања, те да је датум те, оригиналне повеље једно од кључних хронолошких упоришта за одређивање године смрти краља Стефана Првовенчаног, овде ће се навести основни аргументи у прилог претходно наведеном датирању.

На почетку повеље, у 3. реду, забележена је година издавања – 6742 (1233/1234), а на њеном крају, у 34. и 35. реду, наведено је да је повеља написана и потписана „године вишеписане, месеца фебруара 4, индикта 4“. Међутим, 4. индикт одговара 6739. години, тј. 1230/1231. Дан – 4. фебруар – одговарао би у првој варијанти 1234. години, а у другој 1231. Према одликама граfiје и боји мастила, рекао бих да се текст првобитне верзије исправе завршавао на почетку 32. реда, последњим двама словима речи „боудоуки“, што је уједно и крај формуле санкције. Након тога, судећи по светлијем мастилу и нешто ситнијим словима, мада писаним истом руком као и основни део повеље, додат је текст до средине 35. реда. После одредбе по којој је испуњење Радослављевих обећања било условљено обавезом Дубровчана да положи заклетву на уговору и да је

¹⁶ Љ. Штавланин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Цернић, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*, I, Београд 1986, 349; Т. Јовановић, *Књижевно дело патријарха Пајсеја*, Београд 2001, 207, 233; Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска пустиња. Скитови и келије манастира Дечана*, Београд 2011, 225, 235.

¹⁷ О томе је последњи расправљао Н. Порчић, *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама. Доба Немањића*, Београд 2017, 27–29, 139–141. И у издању у *Зборнику средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, књ. I, 1186–1321, прир. В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, Београд 2011, бр. 27, прихваћена је 1234. година.

се придржавају, написана је короборација с датумом, у којем је писар, вероватно непажњом, поновио словну цифру дана и код обележавања индикта.¹⁸

Трећи писарски слој у повељи садржи и кључ за њено датирање. У време Радослављевог изгнанства дубровачки кнез био је Јован Дандоло, који је на тај положај дошао најкасније 1214.¹⁹ Међутим, он је за свога дугог кнежевања имао доста невоља с Дубровчанима и у више наврата је на дуже време боравио ван града. Једно такво одсуство десило се, по свој прилици, управо у време када је повеља требало да буде уручена кориснику. На такву помисао упућује, пре свега, чињеница да је после речи „кнезь” иструган првобитни текст и другом руком написано „Петр Болеславикъ и Тхдръ Крхсикъ”. Од избрисаног текста још се могу назрети слова „доубр”, па је готово извесно да је у првобитној верзији писало „кнезь доубровъчки Жанъ Даньдолъ”. Од тренутка писања прве верзије повеље, које се, према најширем оквиру византијске 6742, могло збити већ 1. септембра 1233, до њеног коначног уобличавања, 4. фебруара 1234, Дандоло је напустио град и, заиста, већ крајем марта 1234. налазимо га у Венецији.²⁰ Поново је у Дубровнику тек у августу исте године.²¹ Најкасније у пролеће 1235. Дандоло трајно напушта Дубровник, а у јулу 1235. саставио је свој тестамент у Млечима.²² У време његова одсуствовања 1234. и 1235. замењивали су га управо Петар Болеславих и Тодор Крусић.²³ То је видљиво из више исправа у којима су, као поткнежеви (*viccomes*)

¹⁸ Такви превиди нису необични код писара. У ктиторском натпису на Краљевој цркви у манастиру Студеница, уклесаном у мермерне плоче постављене са спољне стране тростране олтарске апсиде, под кровним венцем, датум је написан: „въ лѣто .ѡ. ѡ. кѡ. иньдикта кѡ” (Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, бр. 24). Цифре за десетице у броју године (22), писар је махинално употребио и за број индикта, што је немогуће с обзиром на то да је максимална бројна ознака индикта 15. Требало је да стоји: ѡѡ (12).

¹⁹ О њему: V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808*, I, Zagreb 1980, 60–63; N. Lonza, *Mletačka vlast nad Dubrovnikom u ranom 13. stoljeću i „zakupno kneštvo” Giovanniya Dandola (oko 1209–1235)*, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 56/1 (2018) 43–86.

²⁰ *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, III, ed. T. Smičiklas, Zagreb 1905, 403.

²¹ *Ibidem*, 413.

²² *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, Supplementa I, edd. J. Barbarić, J. Marković, Zagreb 1998, 100–102.

²³ У време Дандолова одсуства из Дубровника 1231. замењивао га је Андрија Дабрана, *viccomes* (*Codex diplomaticus*, III, 339), па је и то један од аргумената против датирања повеље у 1231. годину.

или конзули (consules), заједно или појединачно, представљали дубровачку општину.²⁴ Штавише, почетком марта 1234, дакле само месец дана после издавања Радослављеве повеље, у једној дубровачкој исправи Крусић је наведен као *viccomes*.²⁵ Из истог месеца је и повеља Дубровчанима солунског деспота Манојла Анђела, стрица Радослављеве супруге, у којој са захвалношћу помиње боравак краља Радослава и Ане у Дубровнику и леп пријем на који су наишли.²⁶ И то је, разуме се, доказ у прилог 1234. години. Из свега реченог проистиче, без сумње, да је Радослав издао повељу Дубровнику 4. фебруара 1234, што значи да је почетком те или крајем 1233. године збачен са српског краљевског трона.

С Даниловим зборником²⁷ ствари нису тако једноставне, иако су његовом податку о шестогодишњој Радослављевој владавини оба историчара поклонила безрезервно поверење. Само једна реченица о Радославу, с податком о годинама владавине, налази се у уводном делу Житија краља Уроша, а следи јој нешто дужи одељак о краљу Владиславу, на чијем свршетку стоји да је он владао седам година. И у три преписа према којима је Даничић приредио издање Данилова зборника²⁸ и у друга три преписа (са Житијем краља Уроша) који му

²⁴ V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808*, I, Zagreb 1980, 62–63; N. Lonza, *op. cit.*, 81.

²⁵ *Codex diplomaticus*, III, 403.

²⁶ М. Марковић, *Византиске повеље Дубровачког архива*, ЗРВИ 1 (1952) 211–219.

²⁷ О архиепископу Данилу, његовој прози и Даниловом зборнику в. Ђ. Трифуновић, *Проза архиепископа Данила II*, Књижевна историја 33 (1976) 3–71; И. Шпадијер, *Светогорска баштина. Манастир Хиландар и стара српска књижевност*, Београд 2014, 75–94 (с пописом старије литературе).

²⁸ Два из Митрополитске библиотеке у Карловцима, преписана 1763. и 1780. у Хиландару, данас у Библиотеци Српске патријаршије, Рс 45 и Рс 51 (З. Ранковић, В. Вукашиновић, Р. Станковић, *Инвентар рукописа Библиотеке Српске патријаршије*, Београд 2012, 36) и Лавовски из 16. века, некада својина Универзитетске библиотеке у Лавову, данас у Народној библиотеци у Варшави – Biblioteka Narodowa, Warszawa, Акс. 10780 (А. Наумов, *Препис Даниловог зборника који је био у Лавову (BUL 198 III)*, а данас се чува у варшавској Народној библиотеци (Акс. 10780), Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 211–216; А. Kaszlej, *Odnaleziona kopia dzieła Danila II „Żivoti kraljeva i archiepiskopa srpskich”*, Зборник МС за славистику 36 (1989) 109–112; А. Naumow, А. Kaszlej, Е. Naumow, J. Stradomski, *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce. Katalog*, Kraków 2004, № 1063). Данилов зборник према старијем карловачком рукопису (ПБ, Рс 45), преписао је 1824. протођакон Пахомије Јовановић за библиотеку грофа Николаја Петровича Румјанцова. Данас се чува у Руској државној библиотеци у Москви: РГБ, ф. 256, Собрание рукописных книг Н. П. Румянцева, бр. 88 (А. Востоков, *Описание русских и словенских рукописей Румянцовскаго музеума*, Санктпетербург 1842, 155–158, № LXXXVIII; Д. Петровић, *Један заборављени препис Даниловог зборника*, ПКЛИФ 65–66 (1999–2000) 143–144). Препис

нису били познати – Хиландарски (или Томићев),²⁹ Сопоћански (или Гиљфердингов)³⁰ и Сучевички³¹, сви из 16. века – наведене су те исте године владавине Радослава и Владислава.³² На сумњу у тачност податка о времену које је Радослав провео на трону оштро опомиње чињеница да седам година приписаних Владислављевом краљевању сасвим сигурно не одговарају утврђеном хронолошком распону његове власти. Први сигуран помен Владислава као краља налази се управо у Радослављевој повељи Дубровнику – 4. фебруара 1234. године (што значи да је негде у првим месецима 6742. дошао на власт), а први сигуран помен Уроша као краља јесте август 1243 (дакле, на самом крају 6751. године).³³ То значи да је Владислав био на власти најмање девет, а не седам година. Ако је у Данилову зборнику број година које је Владислав провео на трону несумњиво нетачан, онда не можемо с толико поверења прихватити податак о годинама Радослављеве владавине, а поготову не бисмо смели читав сплет аргумената о Стефановој смрти ослонити на њега.

Још једна појединост, и то у вези с генезом Данилова зборника, упућује нас на то да с крајњим опрезом примамо наведене хронолошке податке. Рукописна грана Данилова зборника, позната према Даничићеву издању,

Лавовског преписа, начињен за П. Ј. Шафарика 1838–1839, чува се у Шафариковој збирци у Народном музеју у Прагу: Knihovna Národního muzea, Šafaříkova knihovna, IX A 6 (I-R. Mircsa, *Sur une édition critique des Vies des rois et des archevêques serbes*, Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности, Београд 1981, 301–302).

²⁹ Архив САНУ, *Историјска збирка*, 14509/VIII–A–1, fol. 3r (Радослав), 4r (Владислав). Рукопис је припадао збирци манастира Хиландар (бр. 435) до 1896, када га је епископ шабачки Димитрије однео у Београд. Сматрао се изгубљеним (Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978, бр. 435). У Архив САНУ доспео је са заоставштином Јована Н. Томића.

³⁰ Российская национальная библиотека, Отдел рукописей, *Гиљф.* 55, fol. 182v (Радослав), 183v (Владислав). Д. Петровић, *Дела архиепископа Данила II у Сопоћанском зборнику из 1526. г.*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 203–209.

³¹ Mănăstirea Sucevița (Румунија), 17/420, fol. 8v (Радослав), 9v (Владислав). I-R. Mircsa, „*Les vies des rois et archevêques serbes*” et leur circulation en Moldavie. *Une copie inconnue de 1567*, *Revue des études sud-est européennes* 3–4 (1966) 393–412.

³² Преглед преписа и неколико нацрта рукописне традиције и историје текста Даниловог зборника даје Г. Макданијел, *Прилози за историју „Живота краљева и архиепископа српских” од Данила II*, ПКЛИФ 46 (1980) 42–52; cf. I-R. Mircsa, *Sur une édition*, 299–306.

³³ *Зборник повеља и писамa*, 1, бр. 44, 45, 46; Н. Порчић, *Документи*, 148–152. „Целе” године у којима је Владислав био на власти су 6743–6750. То је пуних осам година. Поврх тога, бар осам месеци током 6742. године био је краљ и свакако већи део 6751, јер су Дубровчани, по правилу, хитали да обнове уговоре с владарима Српске земље непосредно након смене на престолу.

представља његову завршну редакцију целовитог састава. У њој је, поред других измена, првобитно, самостално житије Драгутиново (посведочено двама преписима),³⁴ које је био написао архиепископ Данило у другој или трећој деценији 14. века, подељено на Урошево и Драгутиново. Урошево житије, настало издвајањем почетних одељака Драгутиновог житија, заокружено је у целину допунама на почетку, у које спадају и кратке белешке о Радославу и Владиславу, и допунама на крају. Та прерада настала је као плод рада редактора најраније почетком пете деценије 14. века (мада су се интервенције и уобличавање зборника протегли све до краја тог столећа) и свакако није Данилова,³⁵ што податке о Радославу и Владиславу још више удаљава од њихова времена и тиме им одузима веродостојност. Опште место, наведено на почетку Урошева житија, да писац саопштава појединости из живота тројице браће према ономе што је слушао или према приповедањима „стarih људи који беху сведоци њихових дела”,³⁶ свакако не одговара истини када је реч о Радославу и Владиславу. Подразумева се да би они који по сећању говоре о њиховој владавини морали бити већ зрели људи у то време, а такви тешко да би животом досегли трећу, а камоли пету деценију 14. века. Најзад, аутор житијних белешки о Радославу и Владиславу приказује смене на престолу у идеализованом виду: кад један владар умре, други преузима престо. Напротив, не само да су и Радослав и Владислав силом свргнути већ су и надживели своју детронизацију, Владислав за више од две деценије. Штавише, Владислављево узурпацију не прећуткују ни Доментијан ни Теодосије у житијима Светог Саве.

³⁴ Првобитна верзија Драгутиновог житија у рукопису старе Народне библиотеке у Београду, бр. 21 (Љ. Стојановић, *Каталог Народне библиотеке у Београду*, IV, *Рукописи и старе штампане књиге*, Београд 1903, 104; изгорео у немачком бомбардовању 1941) и у рукопису Националне библиотеке „Св. св. Кирил и Методиј” у Софији, бр. 267 (Ђ. Трифуновић, З. Витић, *Житије краља Драгутина, монаха Теоктиста*, Зборник МС за књижевност и језик 47, 1 (1999) 117–141).

³⁵ Љ. Стојановић, *Житија краљева и архиепископа српских. Од архијеп. Данила и других*, Глас СКА 106 (1923) 97–102; Ђ. Трифуновић, *Проза архиепископа Данила II*, 16–18, 55–58; Г. Л. Макданијел, *Увод* [у књизи:] Данилови настављачи. Данилов ученик, други настављачи Даниловог зборника, Београд 1989, 14–24; исти, *Генезис и састављање Даниловог зборника*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 217–224. Уп. другачије виђење постанка и склопа Данилова зборника код Д. Петровића, *нав. дело*, 205–209.

³⁶ *Животи краљева и архиепископа српских*, 5.

Према реченом, основна хронолошка потпора за датирање Стефанове смрти у 1227. годину делује непоуздано, ако је уопште разборито ослањати се на њу. И елементи примарне аргументације – дан Стефанове смрти и време када је Радослав био у изгнанству у Дубровнику – остају да лебде без упоришта, а камоли допунски аргументи, попут Доментијана³⁷ и Орбина.³⁸

У хронолошком пакету, да се тако изразим, с датирањем Стефанове смрти у 1227. годину налазе се и догађаји који су томе следили, пре свега Савино прво путовање у Свету земљу. Пошто је Сава пре поласка на пут, а најраније годину дана од братовљеве смрти, пренео његово тело из Студенице у Жичу, пошто се на повратку из Палестине срео у Солуну с царем Теодором Дуком, што се морало десити пре битке код Клокотнице априла 1230, и пошто је, напоскон, по повратку у Српску земљу обавио на дан братовљеве смрти заупокојену службу над његовим гробом у Жичи, то се његово путовање у Свету земљу може сместити једино у раздобље од краја априла или почетка маја до почетка септембра 1229. У прилог таквом датирању узима се и чињеница да је римско-немачки цар Фридрих II 18. фебруара 1229. године закључио споразум са ејубидским султаном Ал-Камилом, којим су крсташима враћени Јерусалим и Витлејем, као и коридор од Јафе до Јерусалима, те би вест о томе, која је могла стићи до Српске земље крајем априла или, још вероватније, почетком маја исте године, подстакла Саву да крене на пут.³⁹

³⁷ На основу Доментијанове релативне хронологије може се с великом вероватноћом успоставити след догађаја Савина живота, али се његове неодређене временске ознаке не би смеле користити као примарно или једино упориште у њиховом датирању. Такав опрез је најпре подржан запажањем да Доментијанов исказ о томе како је Сава после Владислављеве узурпације провео са својим синовцем „лета многа“ (Доментијан, *Житије Светог Саве*, прир. Љ. Лухас-Георгиевска, Т. Јовановић, Београд 2001, 340) пре но што се други пут отиснуо на пут ка Светој земљи не одговара хронологији тих догађаја, утврђеној са знатном прецизношћу. Наиме, Владислав је најкасније почетком 1234. постао српски краљ, а Сава је најкасније у пролеће исте године кренуо на ходочашће.

³⁸ Ковачевић се без резерве ослањао на Орбинову хронологију – Стефан је завладао 1200. г. и владао 28 година – јер је та рачуница одговарала његовом предлогу године Стефанове смрти, иако је њена полазна тачка погрешна. Павловић је, с разлогом, упозорио на то да се та два хронолошка податка налазе на различитим местима у Орбиновом делу. Према Орбиновом излагању, рекло би се да је он годину смрти Немањине (1200) узео као годину краја његове и почетка Стефанове владавине. И иначе је Орбиново приповедање о првим Немањићима потпуно збркано у погледу хронологије, догађаја, личности и њихових имена.

³⁹ Ову хронологију Савиног првог ходочашћа у Палестину последњи је, с наведеном аргументацијом, заступао М. Марковић, *Прво путовање Светог Саве у Палестину*, Зограф 29 (2002–2003) 49–52; исти, *Прво путовање Светог Саве у Палестину и његов значај*

Иако у овако реконструисаној хронологији Савиног путовања на исток изгледа да се све појединости згодно уклапају, њихов редослед и трајање указују на то да је расположиви временски оквир био таман довољан да се оне у њега готово на силу утисну, и то с веома малим или никаквим могућностима за померања. По моме осећају, савршено временско уклапање више буди сумњу него што делује убедљиво. Везивање Савиног поласка у Палестину за добијање вести о споразуму Фридриха II и Ал-Камила оставља утисак као да је то био неопходан услов за његово ходочашће. Да ли то значи да се не би ни отиснуо пут Свете земље да није било споразума? Напротив. После Саладиновог уласка у Јерусалим 1187, а нарочито према одредбама примирја које су почетком септембра 1192. потписали краљ Ричард I и Саладин, гарантована су права ходочасницима да посећују света места, а већина светилишта предата је на старање Православној цркви.⁴⁰ Положај локалних православних хришћана несумњиво се поправио у односу на стање под крсташком владавином у 12. веку,⁴¹ а православни јерусалимски патријарх се, после безмало столећа изгнанства у Цариграду, вратио у Јерусалим почетком 13. века.⁴² И православни ходочасници су, без већих сметњи, походили света места,⁴³ а уговори о примирју египатског султана Ал-Адила с крсташима, који су након периодичних окршаја у неколико наврата продужавани (1198,

за српску средњовековну уметност, Београд 2009, 13–19 (у даљем тексту цитираће се према верзији из 2009). Штавише, хронологија Савиног првог путовања у Свету земљу не само да се одређује у односу на 1227. годину већ, у повратном смеру, служи као потврда предложеној години Стефанове смрти.

⁴⁰ A. S. Ehrenkreutz, *Saladin*, New York 1972, 216–217. M. Y. Abu-Munshar, *Islamic Jerusalem and its Christians*, London–New York 2007, 143–171.

⁴¹ J. Praver, *The Latin Kingdom of Jerusalem*, London 1972, 214–232; J. Pahlitzch, *The Greek Orthodox Church in the First Kingdom of Jerusalem (1099–1187)*, Patterns of the Past, Prospects for the Future. The Christian Heritage in the Holy Land, edd. T. Hummel, K. Hintlian, U. Carmesund, London 1999, 195–212; cf. C. MacEvitt, *The Crusades and the Christian World of the East. Rough Tolerance*, University of Pennsylvania Press 2008, 100–135, који настоји доказати да латинска власт није знатније наудила локалним хришћанским заједницама.

⁴² J. Pahlitzch, D. Baraz, *Christian Communities in the Latin Kingdom of Jerusalem (1099–1187 CE)*, Christians and Christianity in the Holy Land. From the Origins to the Latin Kingdoms, eds. O. Limor, G. G. Stroumsa, Brepols, Turnhout 2006, 211.

⁴³ То је право гарантовано и римокатолицима, али им је сметњу представљала папина забрана одласка у подручја под влашћу муслимана, да се тиме не би подстицала њихова економија и увећавали приходи у ризницу. На латеранском сабору 1215. године папа је објавио четворогодишњу забрану путовања морем у Свету земљу. Међутим, судећи према Титмаровом путовању 1218. нису се сви латински хришћани тога придржавали (D. Pringle, *Pilgrimage to Jerusalem and the Holy Land, 1187–1291*, Routledge, London–New York 2016, 95–133).

затим 1204, када је, по свој прилици, Назарет враћен Латинима,⁴⁴ па 1211), гарантовали су им слободан пролаз. Ејубиди су од тога имали знатне материјалне користи, склопили су трговачке уговоре с Пизом и Ђеновом, а повеља султана Ал-Адила Венецији из 1207. године гарантује сигурност бродовима који превозе ходочаснике.⁴⁵ И после свршетка Петог крсташког рата 1221. године уговорен је осмогодишњи мир, који је такође укључивао повољне услове за ходочаснике. Ејубиди су углавном били заокупљени међусобним сукобима и Јерусалим, чије су зидине разрушене 1219, није им био у средишту интереса, те су настојали не само да одржавају мир с крсташима и не провоцирају њихове нове походе већ и да их увуку као савезнике у своје међусобице.⁴⁶ У најкраћем, споразум Фридриха II и Ал-Камила⁴⁷ није ништа битно променио у могућностима и интензитету ходочашћа за православне хришћане – било их је и пре и после тога.⁴⁸

⁴⁴ Уп. R. S. Humphreys, *From Saladin to the Mongols. The Ayyubids of Damascus, 1193–1260*, New York 1977, 134.

⁴⁵ *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig, mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante*, hrsg. G. L. F. Tafel, G. M. Thomas, Wien 1856, 187–188, № 244.

⁴⁶ R. S. Humphreys, *From Saladin to the Mongols*, 87–192; idem, *Ayyubids, Mamluks, and the Latin East in the Thirteenth Century*, *Mamluk Studies Review* 2 (1998) 1–10. Током 1226. и 1227. године султан Египта Ал-Камил преговарао је у више наврата с Фридрихом II тражећи од њега помоћ у предстојећем сукобу са својим братом Ал-Муазамом, господаром Дамаска, и нудећи заузврат нека места која су држали муслимани, међу њима и Јерусалим. Међутим, Ал-Муазам је изненада умро у новембру 1227, што је значајно умањило Фридрихове преговарачке адуте и подгрејало његову намеру да крене у крсташки поход (Th. C. van Cleve, *The Crusade of Frederick II, A History of the Crusades*, ed. K. M. Setton, Vol. II, Madison, Milwaukee, London 1969, 448–453; M. Y. Abu-Munshar, *Sultan al-Kamil, Emperor Frederick II and the Submission of Jerusalem*, *International Journal of Social Science and Humanity*, Vol. 3, № 5 (September 2013) 443–447).

⁴⁷ То није уговор о миру, како се често погрешно представља, јер ратних окршаја између две стране, осим уобичајених чарки, пре тога није ни било. Крсташи који су стигли у Свету земљу током 1227. углавном су обнављали и ојачавали крсташка утврђења. У зиму 1227/1228. године крсташи су, у очекивању Фридриховог доласка, освојили Сидон и утврђивали Цезареју, али већих окршаја с муслиманима није било (R. S. Humphreys, *From Saladin to the Mongols*, 194–195).

⁴⁸ О ходочашћима у Свету земљу, а посебно о православним ходочасницима, видети: A. M. Talbot, *Byzantine Pilgrimage to the Holy Land from the Eight to the Fifteenth Century*, *The Sabaite Heritage in the Orthodox Church from the Fifth Century to the Present*, ed. J. Patrich, Leuven 2001, 97–110; A. Külzer, *Byzantine and early post-Byzantine pilgrimage to the Holy Land and to Mount Sinai*, *Travel in the Byzantine world. Papers from the Thirty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies*, ed. R. Macrides, Birmingham 2002, 149–161; С. Ю. Житенёв, *История русского православного паломничества в X–XVII веках*, Москва 2007; D. Pringle, *Pilgrimage to Jerusalem and the Holy Land, 1187–1291*, Routledge : London – New York 2016.

Осим тога, враћање места Христовог рођења и страдања у руке Латина, као стицај повољних околности које би навеле Саву на пут у Палестину, имало би тежину аргумента једино уколико би Сава на том путу боравио само у подручјима која су била под влашћу крсташа. Међутим, он је походио и она места која су и после фебруара 1229. контролисали муслимани (рецимо, Манастир Светог Саве или реку Јордан),⁴⁹ а у Доментијанову опису нема ни најмањих наговештаја да је због тога имао невоље. Штавише, тешко да би Сава потпуно безбедно и с онолико слободе, како је приказано код Доментијана и Теодосија, могао да обилази светиње у Палестини крајем маја и током јуна 1229, када се има у виду незавидан положај неутврђеног Јерусалима у муслиманском окружењу. Наиме, цар Фридрих II отпловио је из Акра ка Кипру 1. маја, остављајући за собом подељено и слабо брањено Јерусалимско краљевство. Неколико недеља након његова одласка, муслимански разбојници обрушили су се на Јерусалим, те су хришћани били принуђени да се склоне у Давидову кулу док није стигло појачање из Акра. Иако су бедуини отерани, град је остао готово без заштите, изложен претњама нових разбојничких упада.⁵⁰

Најзад, пошто су вести о Фридриховом крунисању у Јерусалиму и споразуму с Ал-Камилом послате у Европу током друге половине марта 1229, могле су стићи у Рим или Венецију тек средином или у другој половини априла.⁵¹ Одатле им је требало бар још десетак дана да стигну до Српске земље, у најбољем случају. Што значи да би о њима Сава сазнао највероватније почетком маја, па би се онда у неуобичајеној журби опремио за дуг пут како би успео да дође до луке у коју су свраћали млетачки бродови на првом, пролећном поласку ка Палестини.⁵² Испада, према таквој временској реконструкцији, да је Сава седео и чекао повољне вести са Истока, па чим су оне стигле, спаковавши се у хитњи, кренуо ка јадранској обали. Све у свему, превише брзо и превише натегнуто за средњовековне прилике. А по Доментијану, одлука о ходочашћу није донета напречац – припреме су биле темељне и уз учешће синовца Радослава.⁵³

⁴⁹ М. Марковић, *Прво путовање*, 51–65.

⁵⁰ J. Prawer, *Histoire du Royaume latin de Jérusalem*, II, Paris 1970, 227–228; S. Runciman, *A History of the Crusades*, Vol. III, *The Kingdom of Acre and the Later Crusades*, Cambridge University Press 1995, 193.

⁵¹ М. Марковић, *Прво путовање*, 15.

⁵² Обично крајем априла или почетком маја (*исто*, 18–19).

⁵³ Доментијан, *Житије Светог Саве*, 278–280.

И 1227. као година Стефанове смрти и 1229. као година првог Савиног ходочашћа у Свету земљу веома су несигурне, али може ли их са више убедљивости заменити алтернатива у којој вести летописа неће бити унапред одбачене због њихове погрешне или непрецизне хронологије за старија раздобља. Кренимо од краја и од извора који нису користили ни Ковачевић ни Павловић јер је био познат само у доста исквареном српском преводу.⁵⁴ То је исправа којом архиепископ Сава купује од Протата земљу за виноград у Кареји. Грчка верзија, сачувана у неколико преписа, има немогућу годину, 6701 (1192/1193), али се први индикт, који се са том годином не слаже, не сме занемарити.⁵⁵ Једина година, првог индикта, у којој је Сава могао боравити на Светој гори као архиепископ јесте 6736 (1227/1228). Владимир Мошин је снажним аргументима бранио аутентичност ове исправе,⁵⁶ а као таква издата је и у едицији Архиви Атоса, само што је, у складу с датирањем Савиног првог ходочашћа у 1229. годину, и она стављена у исту годину. Чини ми се да је у аутентичном документу олако одбачена хронолошка одредница која може да се уклопи у познате појединости Савиног живота. Већ је Мошин с правом запазио да је веза између Савиног пута на исток и уговора цара Фридриха и султана Ал-Камила „свакако сугестивна, али та веза не мора да буде узрочна” и датирао је исправу према индикту.⁵⁷

Према убедљиво реконструисаној временској линији Савиног итинерера по месецима, коју је сачинио Миодраг Марковић, а коју ћу овде применити на византијску 6736. годину, Сава је у Кареји био уочи Госпођиндана, дакле 1228. године, а у Солуну, код цара Теодора Дуке, крајем августа или почетком септембра исте године.⁵⁸ То би била полазна тачка за хронолошко одређење и осталих догађаја о којима се овде говори. На пут је кренуо, држећи се возног реда млетачких бродова што су једрили ка Светој земљи, после Васкрса који је 1228. године пао 26. марта, у априлу или најкасније почетком маја. Појединости његова боравка у Светој земљи одговарају нашим знањима о тамошњим збивањима у лето 1228. У више наврата срео се с патријархом Атанасијем II, који је на

⁵⁴ С. Новаковић, *Писмо Светога Саве од 1193. године или уговор којим је од Светогораца купио земљу за виноград хиландарски*, Гласник СЈД 25 (1869) 305–310.

⁵⁵ *Actes de Chilandar*, I, edd. M. Živojinović, V. Kravari, C. Giros, Archives de l’Athos XX, Paris 1998, 117–122, № 6; *Зборник повеља и писама*, 113–118, № 23 (упоредо грчка и српска верзија).

⁵⁶ В. Мошин, *Уговор св. Саве са светогорским протатом о земљи за виноград*, Гласник Државног музеја у Сарајеву 1 (1946) 81–104.

⁵⁷ *Исто*, 99.

⁵⁸ М. Марковић, *Прво путовање*, 84–93.

престо Јерусалимске патријаршије дошао после смрти свог претходника Јевтимија, 13. децембра 1223.⁵⁹ У време Савиног обиласка светиња у Јерусалиму и његовој околини, током јуна 1228, владао је напети мир између султана Египта Ал-Камила и његовог синовца, господара Дамаска Насира Дауда, који је држао и Јерусалим.⁶⁰

При повратку, Сава је напустио Јерусалим крајем јуна или најкасније почетком јула, неки дан пошто се цар Фридрих II 28. јуна⁶¹ отиснуо ка Светој земљи, а пре но што је у августу султан Ал-Камил преотео Јерусалим од свог синовца Насира Дауда.⁶² Доментијанов податак да Сава није служио у саборној цркви у Назарету говори у прилог томе да је била у рукама римокатолика, будући да је град враћен Латинима већ 1204. године.⁶³ Доментијанов опис посете Таворској гори такође говори у прилог томе да је она учињена у време када су ту боравили муслимани, дакле пре фебруара 1229. године.⁶⁴ Крајем јула или почетком августа 1228. сусрео се с царем Јованом III Ватацем, вероватно у некој од његових летњих резиденција у близини Смирне.⁶⁵ Нема препрека за датирање овог сусрета у лето 1228, јер није било ратних операција – најкасније 1227. године Јован III окончао је ратовање с Латинима у Европи,⁶⁶ а са Селџуцима на истоку било је сукоба 1225, 1227. и 1229. године.⁶⁷

⁵⁹ Страдао је од муслимана 1244. године. М. Marković, *Saint Sava of Serbia and Athanasios II, the Patriarch of Jerusalem*, Ниш и Византија VII, Ниш 2009, 267–271; исти, *Прво путовање*, 30–31. На надгробном натпису патријарха Јевтимија индикт не одговара наведеној 6732 (1223/1224) години већ 6739 (1230/1231). И даље су присутна научна дела у којима хронологија патријарха Атанасија II почива на уверењу да се при одређивању године смрти његовог претходника поверење мора поклонити индикту; уп. J. Pahlitzsch, *Athanasios II, a Greek Orthodox Patriarch of Jerusalem (1231–1244)*, *Autour de la première croisade*, ed. M. Balard, Paris 1996, 465–474.

⁶⁰ Тумачења Доментијановог приказа Савиних посета светињама у Јерусалиму и његовој околини (подаци о стању светилишта и њиховој припадности), која је, везујући Савин боравак у Палестини за лето 1229. године, дао М. Марковић, *Прво путовање*, 28–70, могу се применити и на прилике у 1228. години.

⁶¹ Th. C. van Cleve, *The Crusade of Frederick II*, 451.

⁶² R. S. Humphreys, *From Saladin to the Mongols*, 195.

⁶³ В. нап. 44; уп. М. Марковић, *Прво путовање*, 71–72.

⁶⁴ *Исто*, 73–74.

⁶⁵ Уп. *Исто*, 78–84.

⁶⁶ F. Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium. The Empire of Constantinople (1204–1228)*, Brill, Leiden–Boston 2011, 371.

⁶⁷ S. Métivier, *Byzantium in Question in 13th-century Seljuk Anatolia*, Liquid & Multiple : Individuals & Identities in the Thirteenth-century Aegean, eds. G. Saint-Guillain, D. Stathakopoulos, *ACHCByz*, Paris 2012, 245; F. Van Tricht, *op. cit.*, 376–377; D. Korobeinikov, *Byzantium and the Turks in the Thirteenth Century*, Oxford University Press 2014, 155 sqq.

После боравка на Атосу, о чему је било речи, Сава је посетио цара Теодора Дуку у Солуну најкасније почетком септембра. Хронологија итинерера и поступака Теодора Дуке у раздобљу 1225–1228. године може се реконструисати само у општим обрисима и са доста несигурних хронолошких тачака. Зна се да је током пролећа и лета 1228. био у готово сталном покрету, у Епиру и Етолији.⁶⁸ Није сигурно да ли се у августу упутио у Тракију, све до зидина Цариграда, будући да се одељак Акрополитове историје који о томе говори не може са сигурношћу хронолошки одредити, ни релативним ни апсолутним мерилима.⁶⁹ Реконструкцији Теодоровог кретања у августу не доприноси знатно ни уговор о једногодишњем примирју који је склопио с цариградским регентом Наржоом од Тусија (Narjot de Toucy). Текст уговора, без датума и места издавања, сачуван је у писму млетачког подесте у Цариграду, Ђованија Кверинија, о којем се у Венецији расправљало 11. децембра.⁷⁰ Једини хронолошки оријентир у тексту јесте одредба по којој уговор има ступити на снагу 14. септембра (computatum a festo S. crucis, videlicet a XIII die presentis mensis septembris). Споразум је, дакле, могао бити склопљен у августу, најкасније почетком септембра, мада не можемо знати где, а није било ни нужно да преговорима који су до њега довели присуствује солунски цар. На крају, чак и ако је закључењу примирја претходио Теодоров поход на Цариград и ако је он присуствовао склапању споразума, то ипак оставља времена и могућности да се солунски цар врати у свој престони град, где је дочекао архиепископа Саву.

⁶⁸ F. Bredenkamp, *The Byzantine Empire of Thessaloniki (1224–1242)*, Thessaloniki 1996, 140–144; А. Ставриду-Зафрака, *Νίκαια και Ήπειρος τον 13ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία*, Θεσσαλονίκη 1991, 77–80.

⁶⁹ Према Акрополиту, одмах након освајања Једрена Теодор Дука се залетао све до зидина Цариграда. Франсоа Бреденкамп сматра да је Једрене освојено 1227, после Теодоровог царског крунисања, а да се ратовање с Латинима у Тракији може сместити у позно лето 1228 (F. Bredenkamp, *op. cit.*, 130–133, 144–146) С друге стране, Рут Макридес, у преводу и коментарима Акрополитова дела, смешта ова збивања у 1225. годину (George Akropolites, *The History*, introduction, translation and commentary R. Macrides, Oxford University Press 2007, 173, 177).

⁷⁰ R. Predelli, *Il Liber Communis detto anche Plegiorum del R. Archivio Generale di Venezia*, Regesti, Venezia 1872, 184–185; R. Cessi, *Deliberazioni del Maggior Consiglio di Venezia*, I, Bologna 1950, № 140; F. Thiriet, *Délibérations des assemblées vénétienues concernant la Romanie*, I, Paris 1966, 29–30. Cf. F. Bredenkamp, *op. cit.*, 146–147; А. Ставриду-Зафрака, *нав. дело*, 80; F. Van Tricht, *op. cit.*, 385.

Управо у време када се цар Фридрих II искрцао у Акру, 7. септембра, Сава је био надомак Српске земље, где је 24. септембра одржао годишњи помен на гробу свога брата у Жичи.⁷¹

Између 6736 – године Савиног ходочашћа, и 6732 – године Стефанове смрти коју наводе летописи, тј. између 1228. и 24. септембра 1223, добија се много више простора да се сви догађаји који су следили Радослављевом доласку на власт сместе у временске оквире примереније средњовековним приликама. Летописци наводе и да је Радослав владао 11 година те да је умро (у неким да је Владислав или Драгослав Рапави постао краљ) 6743 (1234/1235),⁷² а Владислав је, заправо, крунисан претходне године. Летописац, по свој прилици, у тих 11 година није рачунао ону годину у којој је Радослав наследио оца. Међутим, ако у 11 година Радослављеве владавине урачунамо 6732, јер је на њеном самом почетку умро Стефан Првовенчани, онда се његова владавина завршава у 11. години – 6742 (1233/1234). Односно, уколико га је Владислав збацио крајем 1233. или на самом почетку 1234, Радослав је владао 10 година и отприлике 3 месеца. Доментијан вели да је Сава „паки по времени” пренео братовљеве мошти у Жичу,⁷³ а то је могло бити, више у складу са српском праксом, после најмање две до три године,⁷⁴ рецимо 1226. Потом би се у пролеће 1228. отиснуо на пут у Палестину, пошто је с Радославом провео, како вели Доментијан „јелико богу изволи се”.⁷⁵

Иако саопштени аргументи не могу у потпуности одагнати сумњичавост према години Стефанове смрти забележеној у летописима – због чињенице да у тим историјским делима има озбиљних хронолошких промашаја, нарочито за старија раздобља, она ипак има сразмерно чврсто утемељење у малобројним изворима. Основни циљ овог истраживања јесте да покуша

⁷¹ М. Марковић, *Прво путовање*, 17–19; Д. Поповић, *Када је краљ Стефан Првовенчани уврштен у светитеље? Прилог проучавању владарске „канонизације“ у средњовековној Србији*, ЗРВИ 50/2 (2013) 578–579.

⁷² Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927, № 49, 392, 393, 407, 408, 435, 436, 454, 455, 472, 473, 493, 494, 510, 511, 1072.

⁷³ Доментијан, *Житије Светог Саве*, 274.

⁷⁴ Уп. Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, Београд 2008, 130–131 нап. 424; 196; Ђ. Трифуновић, *Пренос светитељских моштију као тема српске средњовековне књижевности*, Монах Григорије Цамблук, Слово о преносу моштију свете Петке из Трнова у Видин и Србију, Горњи Милановац 2018, 13–25; И. Шпадијер, *Кад су мошти Светог Саве пренете из Трнова у Милешеву? Филолошка расправа*, Црквене студије 16 (2019) 491–501.

⁷⁵ Доментијан, *Житије Светог Саве*, 276.

да утврди која од две хронолошке могућности има већи степен вероватноће и логичке и временске доследности. У вагању између 1223. и 1227. године (и последично, за датирање првог Савиног ходочашћа између 1228. и 1229), претегла је ова прва. Премда се, хипотетички, као година Стефанове смрти може узети и 1224. и 1225, чак и 1226,⁷⁶ мада с мање вероватноће, 1227. година, по моме суду, не може се бранити ниједним јаким аргументом. Према свему реченом, предлажем 24. септембар 1223. као датум Стефанове смрти, а као годину Савиног првог ходочашћа 1228. годину.

⁷⁶ Мада је и у варијанти 1226. година (смрт Првовенчаног) – 1228 (Савино ходочашће) присутна иста „затегнутост” хронологије као и у општеприхваћеној варијанти 1227–1229.

Dorđe Bubalo

**ON THE YEAR OF DEATH OF STEFAN THE FIRST-CROWNED:
A RECONSIDERATION**

Summary

Based on arguments proposed by Ljubomir Kovačević as early as 1879, the view that King Stefan the First-Crowned died in 1227 or 1228 has become firmly established in historical scholarship. According to Kovačević's arguments, which still remain almost unanimously accepted, the date of the death of Stefan the First-Crowned is determined by a combination of chronological data contained in a charter issued by King Radoslav in Dubrovnik on 4 February 1234, immediately after his deposition from the throne, and the *Vita* of King Uroš included in the *Anthology of Archbishop Danilo II*, which states that Radoslav's reign lasted six years. Depending on whether they believed that King Radoslav lost the throne in late 1233 or early 1234, scholars used the following calculation to determine the year of Stefan's death: $1233/34 - 6 = 1227/28$. The view that Stefan died in 1227 and that his son Radoslav became king in the same year has today become prevalent, and this year is also used to determine the chronology of the first journey of St. Sava to Jerusalem, an event usually dated to 1229.

The reason to re-examine the widely accepted chronology of Stefan's death was provided by the discovery that the chronology of *Danilo's Anthology* is unreliable, because the same *Vita* states that Radoslav's successor King Vladislav ruled for seven years, which is not consistent with the first and final years of his reign (6742–6751, i.e. 1233/34–1242/43). Based on this, he seems to have ruled for a minimum of nine years. Another reason for caution in using chronological data contained in *Danilo's Anthology* is the fact that the brief notes on King Radoslav and King Vladislav at the beginning of the *Vita* of King Uroš were penned by a reviser who worked at the start of the fifth decade of the 14th century at the earliest. In addition, chronological data provided in Serbian annals have been unduly ignored, and they state that Radoslav became king in 6732 (according to the Byzantine era), which would, when combined with the day of commemorating King Stefan the First-Crowned (24 September), indicate the year 1223 (i.e. very early 6732) as the year of Stefan's death. The annals also state that Radoslav ruled for 11 years. If we include 6732 in these 11 years, since Stefan the First-Crowned died at the very beginning

of this year, then Radoslav's reign would have ended in its 11th year – 6742 (1233/34), precisely in the year when Radoslav was deposed from the throne by his brother Vladislav. In other words, Radoslav's reign lasted for ten years and three months approximately.

Earlier efforts to determine the chronology of Sava's first journey to Palestine, which is known for certain to have occurred after Stefan's death, failed to take into account the information contained in the purchase deed for a vineyard in Karyes (on Mount Athos), which was agreed between Archbishop Sava and the Athonite protos after the former's return from Palestine. Based on the indiction stated in this document and other indicators of the relative chronology of Sava's journey to the East, this could have occurred upon his return from the Holy Land, shortly before the Feast of the Dormition of the Mother of God in 1228. This would mean that Sava visited the Holy Land in the early summer of 1228 and not in 1229. This is also supported by the fact that the peace treaty between Emperor Frederick II and Sultan al-Kamil of February 1229, who returned Jerusalem to the Crusaders, which is taken as one of the preconditions for Sava's journey to the East, brought little change for Orthodox Christians in regard to the possibilities and intensity of their pilgrimage. The period between the year of Sava's first pilgrimage and the year of Stefan's death as stated in the annals, i.e. between 1228 and 24 September 1223, leaves a much wider timeframe to accommodate all of the events that followed Radoslav's ascent to the throne in a period of time much better suited to medieval circumstances. St. Sava's biographer Domentijan writes that Sava 'after some time' [following King Stefan's death] translated his brother's relics from Studenica to Žiča, and this could have occurred – in line with the Serbian practice – after a minimum of two to three years; after this, in the spring of 1228, he could have undertaken his journey to Palestine, after having spent with Radoslav as much time as 'the Lord willed', to quote Domentijan.

In spite of the frequent unreliability of chronological data provided in annals for older periods, in deciding between the years 1223 and 1227 (and consequently, for the dating of Sava's first pilgrimage to 1228 or 1229), the first option seems more likely. Although hypothetically 1224 and 1225, or even 1226 could be taken as the year of Stefan's death, in my opinion there is no sound argument to support the year 1227. Based on the reasons stated above, I propose 24 September 1223 as the date of Stefan's death and 1228 as the year of Sava's first pilgrimage.

Keywords: King Stefan the First-Crowned, archbishop Sava Nemanjić, King Radoslav, Dubrovnik, Jerusalem, pilgrimage, Anthology of Archbishop Danilo II, Serbian annals, Domentijan.